

अलौकिक स्वरकंठमणी—गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर

सहा.प्राध्यापक डॉ.योगिनी बी.सोनटक्के

(संगीत विभाग)

स्व.छ.मु. कढी कला महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प,

जीला—अमरावती, महाराष्ट्र

email id- yogini1975@gmail.com

सारांश :-

“ऐकता मी गायकांना वानिती त्यांच्या स्वरांना

ऐकता गाणे लताचे मानितो मी ईश्वराला” मंगेश पाडगावकर

असे कविवर्य मंगेश पाडगावकर म्हणतात कारण इश्वराचे स्वरूप अनुभवण्याचे सामर्थ्य हे लता दिदींच्या स्वरात आहे, तो अलौकीक सुर म्हणजे स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर 'सत्यं, शिवं, सुंदर' या तिनही तत्त्वाचे महामिलन म्हणजे लता दिदी. दिदींनी त्यांच्या संपूर्ण जीवन प्रवासात गाण्यामध्ये सात्विकता साधेपणा जपला आणि गळ्यामध्ये जपलेला गंधार, गळ्यातून निघणारे अलौकिक, स्पंदित करणारे हृदयस्पर्शी सुर यामधून दिदींचे समर्पण, त्याग, तपस्या व सद्गी प्रतिबिंबित होते व 'आपसुकच सौंदर्याचा उगम होतो. स्वर्गीय सुरांची अनुभूती होते. असे असमान्य व्यक्तिमत्व या भूतलावर पुन्हा होणे नाही. अशा 'स्वरमाऊली' लता दिदींचे आपल्यातून निघून जाण्याने संपूर्ण संगीत जगतामध्ये एक फार मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे. शोधनिबंधाच्या निमित्ताने गानतपस्विनी स्व. लता दिदींना त्यांच्या 28 सप्टेंबर या जन्मदिवशी त्यांच्या जयंती दिनी आदरपूर्वक भावपूर्ण—मानाचा 'त्रिवार मुजरा'.

प्रस्तावना :-

“सूर्य रोज उगवतो, तरी जसा तो शिळा होत

नाही, चांदणे नेहमी दिसते,

तरीही ते कधीच कोमेजत नाही.

सकाळी—संध्याकाळचे क्षितिजाच्या काठावरील

आकाश सौंदर्य जसे कधी विरत नाही तसे

लताबाईंच्या स्वरांचे मोहन कधी

उणावलेले नाही”. प्रा. राम शेवाळकर

असे प्रा. राम शेवाळकर म्हणतात. खरे आहे !

सतत, अविरत स्वरमाधुर्याची उधळ करणाऱ्या लता

दीदी म्हणजे भारत भूमिवरील नादब्रम्हच ! या

सृष्टीतील मानवीय ध्वनीचा अद्भूत चमत्कार म्हणजे

लता दिदी. “लता दिदींचे गाणे म्हणजे सुरांच्या

चांदण्यात न्हालेल्या संगीताचा जणू ताजमहलच

आहे.”

संगीताची साधना व कलेसाठी वाहीलेले

आयुष्य सातहून अधिक दशकात गाईलेली हजारा

गाणी आणि या आसमंतात विरघळणारे त्यांचे स्वर व प्रतिध्वनीत होणारा आवज ही त्यांची ओळख आहे. अशा या गानकोकीळेचा, लता दिदींचा जन्म 28 सप्टेंबर 1929 रोजी रात्री 9:33 च्या सुमारास इंदूर या शहरात शीख मोहल्ला येथे एका मराठी, महाराष्ट्रीयन कुटूंबात झाला. 'हृदया' हे त्यांचे पाळण्यातील नाव होते. त्यांचे वडील श्री दिनानाथ मंगेशकर यांच्या रूपाने घरी स्वरमयी वातावरण होते असा गायनाचा वारसा दिदींना त्यांच्या वडीलांकडून मा. दिनानाथांकडून लाभला. दिदींच्या माई म्हणजेच त्यांच्या आई नांव शुद्धमती मायाळ प्रेमळ स्वभावाच्या होत्या. आशा, उषा, मिना व हृदयनाथ हे लता दिदींची भावंडे. मा. दिनानाथ हे मराठी रंगभूमी नाट्यसृष्टीतील लोकप्रिय गायक नट होते असे संपूर्ण कुटूंबच संगीतमय. दिनानाथ एकदा म्हणाले होते की, लताच्या गळ्यात गंधार आहे. वडीलांनी गळ्यातील गंधाराचे महत्व व ज्योतिषशास्त्रही समजत असल्याने त्यांनी लता

दिदीना तालीम देणे सुरु केले. त्यामुळे बालपणापासूनच लता दिदींच्या हाती तंबोरा आला. त्यांनी झगमगत्या रंगमंचावरील नाटके पाहीली आणि त्याहीपेक्षा वडीलांचे तेजस्वी संगीत कानात साठवले. मा. दिनानाथांनी दिदींची कुशाग्र बुध्दीमत्ता व स्मरणशक्ती पाहून संगीताची मेहनत अत्यंत गांभीर्याने करून घेतली. वयाच्या दहाव्या वर्षी दिदींनी दिडशे चिजा तोंडपाठ केल्या. दिदींचे वडील नट, गायक व सारंगी वादकही होते. त्यामुळे हे संगीतरूपी धन वारसा हक्काने दिदींकडे आला. हसत खेळत्या या सुखी कुटूंबावर काळाने झडप घातली व वडीलांच्या निधनानंतर घराचा आधारस्तंभच गमावला व दिदींचे बालपण संपले असे म्हणायला हरकत नाही.

दिदी साडेबारा वर्षांच्याच होत्या. घरात थोरल्या असल्यामुळे संपूर्ण परिवाराची जबाबदारी दिदींवर आली. घरात परिस्थिती बेताचीच. कोवळ्या आवाजाची, मुग्ध, सतत गुणगुणनारी मुलगी कर्तव्य कठोर झाली. आलेल्या संकटाला व झालेल्या आघाताला कुरवाळीत न बसता त्यांनी धिराने पुढे मार्गक्रमण केले कधीही मागे न हटता संपूर्ण परिवाराची जबाबदारी योग्य तऱ्हेने व संयमाने पेलवली. भावंडांवर आईवडीलांची माया केली योग्य संस्कार केले आणि स्वतः एक संगीत साधक म्हणून संगीत कलेची निरंतर उपासना करीत एक उत्कृष्ट गायिका म्हणून या गानकोकीळने भारतातच नव्हेत तर संपूर्ण जगात नावलौकिक मिळविला व आज त्यांचं नांव अजरामर झाले आहे.

साताहून अधिक दशक गायलेली हजारो गाणीदेशविदेशातून केलेले जाहीर कार्यक्रम..... शेकडो पुरस्कार मानसन्मान.....तिनही पिढ्या भारतीय रसिकांचं उदंड प्रेम.....सामान्य रसिकांपासून तर जाणकार श्रोत्यांपर्यंत सर्वाना रिझवणारा स्वर.....अविरत प्रयत्नाने साकारलेली भारतरत्न लता दिदींची वैभवशाली कारकिर्द या सर्वांचा आलेख मांडणे खूपच कठीण आणि त्यांच्या दिव्य स्वरांचे वर्णन करावे तरी कसे ? शब्द तोकडे

पडता कारण हे सारं शब्दांच्या पलीकडचे आहे. तरीही दिदींच्या मनाला भारणा-या गाण्यांतून झालेल्या परिचयाचा या शोधनिबंधाच्या निमित्ताने घेतलेल्या दिदींच्या सांगीतिक कार्याचा शब्दरूप शेला.....आढावा..... व दिदींच्या जन्मदिवसानिमित्त, जयंतीच्या निमित्त आदरांजली, स्मरण.....

दिदींचा बालपणीचा सांगीतिक प्रवास :-

त्या काळामध्ये 'बलवंत संगीत मंडळी' मा. दिनानाथांची ही नाटयसंस्था नावारूपाला आली होती. सौभद्र नाटकात वडीलांबरोबर छोट्या नारदाची भूमिका त्यांनी केली त्याच नाटकात 'पावना वामना' या गाण्याला बाबांना सांगून पैजेवर मोअर घेतला. तेव्हाच दिदींच्या वडीलांनी भाकीत केले की, "लताच्या रूपाने मला उदयाचा सुर्योदय दिसत आहे." त्यानंतर त्यांनी 'पुण्यप्रभाव' नाटकात युवराजांची भूमिका केली. 'त्राटिक' नाटकात 'बागेतलं गोड पाखरू' ही लावणी त्यांनी गायली. 'खंजारी' ह्या चित्रगीताच्या स्पर्धेत लता दिदींना पहिले बक्षिस मिळाले व बक्षिस म्हणून सोबत दिलरूबाही मिळाला. दिलरूबा घेऊन दिवसभर आनंदाने उडया मारणा-या कन्येला मा. दिनानाथांनी बजावले "यशाने हुरळून जाऊ नकोस तुला पुढच्या आयुष्यात खूप झेपायचं आहे. यशाच्या शिखरांवर पोहचलं तरी पाय जमिनीवरच हवेत" अशी शिकवण वडीलांनी दिली व दिदींनीही ती काटेकोरपणे पाळली व आपल्या संपूर्ण आयुष्यात जतन करीत यशाची शिखर चढत गेल्या पण 'ग' ची बाधा होऊ दिली नाही.

अब्दितीय स्वरांच्या अमृतयात्री :-

अप्रतीम सुरेल गळा, सुमधुर फिरत असणारा आवाज म्हणजे दिदीला लाभलेली ईश्वरीय देणच! लताच्या नावातील 'ल' म्हणजे 'लय' तर 'ता' म्हणजे 'ताल' होय ! हे उद्गार आहे प्रख्यात संगीतकार दत्ता डावजेकर म्हणजेच डी.डी. यांचे ! लता मंगेशकरांना पारखून प्रथम मराठी चित्रपटासाठी व नंतर हिंदी चित्रपटांसाठी यांच्या

आवाजातील पहिले गाणे स्वरबद्ध करणारे परिचीत असणारे संगीतकार दत्ता डावजेकर ! बारीक झारदार आवाज उंच 'पिच' व लय तालावरील हुकूमत या सर्व गाण्यातील वैशिष्ट्यांनी दिदींनी हिंदी चित्रपट सृष्टीत पदार्पण केले. आणि ख-या अर्थाने दिदींचा संगीताचा, प्रसिध्दीचा प्रवास सुरू झाला. दिदींचा अद्वितीय स्वर व संगीतकारांना प्रोत्साहित करणारा आवाज नवीन रचना चाली बांधण्यासाठी प्रेरित करणारा होता. डी.डी. म्हणायचे कि दिदी. स्वतः एक संगीतकार रचनाकार आहेत श्री सुधीर फडके म्हणाले की, दिदींचे एक जुन्या चित्रपटातील दुरदर्शनवरील गाणं ऐकुन वाटतं की, "या बाईच्या अंगावरून पंचप्राणांची कुरवंडी करून टाकावी" खरे आहे. बडे गुलाम अलीही म्हणतात "कमबक्त कभी बेसुर नही होती."

दिदींच्या स्वरातील श्रुतीं-श्रुती अशा योग्य जागेवर लागायच्या की, त्या गीतातील स्वर शब्दाचा फुलांमधील सुगंधी दर्वळ रसीक मनाला प्रभावीत करणारा होता. उदाहरण द्यायचे तर 'हम न जाने किस जहाँ मे खो गये'. या गाण्यातील दिदींनी गायलेला खो...गये शब्दात अगदी हरवून गेल्याचा भास होतो असे मला वाटते. दिदींच्या स्वर-श्रुतीचा गायनातील भावपूर्ण प्रयोग हे दिदींचे गानवैशिष्ट्ये होते. आणि म्हणून लता दिदींना Nightingale of India आणि The Queen of Melody अशा उपाधी दिदींना होत्या.

'बाजुबंद खुलखुल जाये' ही भैरवीतील रचना असो किंवा 'निंदिया न आये' या दोन्ही रचनांनी दिदींच्या गळ्याला कस लागला होता. पण कोणत्याही मुडचे, रसाने ओतप्रोत असलेले गाणे दिदी तेवढ्याच समरसतेने गायच्या. मग 'निंदिया रे आज' सारखे अंगाई गीत असो किंवा 'मोगरा फुलला' सारखे भावगीत असो किंवा 'राम तेरी गंगा मैली' चित्रपटातील 'ओ सायबा' किंवा गुढरम्य रहस्यमय 'आयेगा आनेवाला' सारखे प्रेमगीत असो किंवा विहरगीत 'रस्मेउल्फत को निभाये तो निभाये कैसे' सारखी रचना किंवा 'गंगा यमुना डोळ्यात उभ्या का.....' सारखे हृदयस्पर्शी काळजाला

भिडणारे, अगदी मग पंतप्रधान पं. नेहरूजींच्या डोळ्यात पाणी आणणारे अश्रुंची साक्ष देणारे देशभक्तीपर गीत 'ऐ मेरे वतन के लोगो' ही असो किंवा भक्तिरसाने ओतप्रोत भजन, ज्ञानदेवांचे अभंग असोत किंवा एखादी 'फिर छिडी रातबात फुलोकी' सारखी दर्दभरी गझल असो हे सारं-सारं दिदींसाठी सहज होतं आणि ते दिदींच्या गळ्यातून खुलावे इतके भावपूर्ण उत्कण्ठ छटांनी सजलेले, भाव, शब्दफेक, स्वरलगाव, सुक्ष्म अतिसुक्ष्म मधुर आविष्कार जणू दिदींच्या गळ्यात काही यंत्र प्रकृतीने बसविले होते. त्याच बरोबर शास्त्रीय संगीतातील भारदस्त पल्लेदार ख्याल किंवा नजाकतीची तुमरी इतकेच काय तर ठसकेदार लावणी. तो भावाविष्कार दिदींच्या गळ्यातील अलौकीक सुरांचा स्वरयात्री खऱ्या अर्थाने लता दिदी होत्या. विश्वातील विलक्षण चमत्कार म्हणून आचार्य अत्रे भरभरून म्हणतात "लता म्हजे भारतीय गानकलेच्या नंदनवनातील स्वरलता आहे."

'आनंदघन' या नावाने संगीतकार लता दिदी :-

लता दिदींची सुरांवर एवढी निष्ठा होती की, त्यांनी स्वतःला संगीत दिग्दर्शनात 'आनंदघन' या टोपन नावाने आजमावलं होतं.

1950 मध्ये आलेल्या दिनकर पाटील त्यांच्या 'रामराम पाव्हण' या सिनेमाने लता दिदींमधील संगीतकाराचा प्रवास सुरू झाला होता. 1950 च्या आधीपासूनच लता दिदींचा पार्श्वगायिका म्हणून सुरू झालेला प्रवास 60 आणि 70 च्या दशकात प्रतिभेच्या सर्वोच्च उंचीवर पोहचला होता. 'साधी माणसं', 'तांबडी ती' व 'मोहित्यांची मंजूळा' ह्या सामाजिक जाणिवा दृढ करणारया चित्रपटांना दिदींनी संगीत दिले. त्या चालीतील गोडवा व सोपेपणाही त्यांच्या संगीताची ठळक वैशिष्ट्ये तसेच कमीत कमी वाद्यमेळ हे ही दिदींच्या रचनांचे वैशिष्ट्ये आहे. 'बाई बाई मनमोराचा कसा पिसारा फुलला', 'झाला साखरपुडा', 'निळया आभाळी कातरवेळी', 'सोनसकाळी सर्जा.....' ही 1963 मध्ये झालेल्या मोहित्यांची मंजूळामधील गाणी आणि त्यानंतर वर्षभराने 'मराठी तितुका मेळवावा' या

सिनेमातील 'शुर आम्ही सरदार', 'नांव सांग सांग गाव सांग', 'अखेरचा हा तुला दंडवत' या सर्व गाण्यांच्या चालीं बरोबरच एक गायक म्हणून लता दिदीचा लागलेला सुर काळजात कायम विसावतो. हा सर्व प्रवास दिदीचा पार्श्वगायीका म्हणून व 'आनंदघन' या उपनावाखाली मराठी गाणी संगीतबद्ध करून गायल्याला होता. मोजकेच सिनेमे देऊनही 'आनंदघन' यांचे संगीत खुप वरच्या दर्जाचे ठरले. त्याला गावाकुसातील माणसांची भाषा बोलणाऱ्या 'साधी माणसे' व 'तांबडी माती' या सिनेमातील गाणी कारणीभूत ठरलीत. दिदीच्या अप्रतीम स्वरमाधुर्याने 'ऐरणीच्या देवा तुला' या अजरामर केले. साधी माणसं या सिनेमाला राष्ट्रीय पुरस्कार तर मिळालाच त्याच बरोबर 'आनंद घन' यांना सर्वोत्तम संगीतकार तसेच लता दिदींना सर्वोत्तम पार्श्वगायिका म्हणून पुरस्कृत केले. त्याच बरोबर मराठीत ज्ञानेश्वर तुकारामांचे अभंग, भक्तिगीते, भावगीते, 'शिवकल्याणी राजा' ही देशभक्तीपर रेकॉर्ड करून संतापासून सावरकर, भा. रा. तांबे, पी. सावळाराम ते सुरेश भट, आरती प्रभू, शांता शेळके, च्या शब्दांच्या मोत्यांना आपल्या कंठमाधुर्याने नटवले आहे.

दिदींमुळे जनसामान्यांना शास्त्रीय संगीताची झाली ओळख :-

"पं. कुमार गंधर्वजी म्हणतात - लतामुळे शास्त्रीय संगीत घरोघरी पोहचले. भारतीय गायिकांमध्ये लताजींच्या तोडीची दुसरी गायिका झाली नाही." आणि हे खरे आहे. न भूतो न भविष्यती म्हणजे लता दिदी !

पं. दिनानाथ मंगेशकर हे दिदींचे पहिले गुरू होते. त्यानंतर अमान अली खॉ (भेंडीबाजार वाले) यांच्या रितसर गाण्याची तालीम घेतली व उस्ताद अमानत खॉ (देवासवाले) यांच्याकडेही शास्त्रोक्तर संगीताचे शिक्षण दिदींनी घेतले व नंतर पार्श्वगायनात संगीतकारांच्या संस्कारांनी शास्त्रीय संगीतावर आधारीत अनेक गीताचे दिदींनी पार्श्वगायन केले.

अनिल विश्वास व विनोद हे चाळीसच्या दशकातील चित्रपट 'सौतेले भाई' मधील 'जा मैं तोसे नाही बोलू' हे गाणे प्रथम अडाणा-बहार रागातील ख्यालाप्रमाणे सुरू होते. त्यातच पूढे मुज-न्याचा ढंग तर सरतेशेवटी तुमरी अंगाच्या तानांनी हे तीन मिनीटांचे गाणे सजवले आहे. एकाच गाण्यातील इतके रंग पुन्हा रागदारी. दुसरे उदाहरण. तर आणखी एक रचना जी राग 'बिहाग' रागातील 'तेरे सुर और मेरे गीत' 'गुंज उठी शहनाही' या सिनेमातील होती. चित्रपट सुवर्ण सुंदरी मधील एकरागमाला चार रागांवर आधारीत कुहू कुहू बोले कोयलीया हे लता दिदी व रफी यांचे गाणे अशा अनेक गीत रचना आहेत. काही भजन आहेत उदा. 'अल्ला तेरो नाम', 'हम दोनो' या चित्रपटातील राग गौडसारंग या रागावर आधारीत आहे. अशा रागदारीवर आधारीत गीत रचना व दिदींचा सुमधूर व भारावून टाकणारा आवाजाने जनसामान्याला आत्मीक आनंद देणारा होता व त्यामुळे मनामनात व सामान्य रसिकांना शास्त्रीय संगीताविषयी आवड निर्माण होऊ लागली, असे म्हणायला हरकत नाही.

दिदींचे गाणे आवडणारे व त्याचे अनुकरण करणारे अनेक चाहते दिदींचे गाणे एकाग्रतेने ऐकून त्यांच्या गीतातील, गाण्यातील लयीचे प्रकार छोट्या-छोट्या ताना गाण्यातील सुक्ष्मता, बारकावे हेरून ते स्वतःच्या गाण्यात घेण्याचा प्रयत्न करतात. हे गाण्याचे तिनही पिढीतील रसिक कलावंत कळत नकळत आपसुकच संस्कारीत होत आहेत. कारण दिदींची ही सांगीतिक ठेव हा वारसा या व पुढील पिढीसाठी ही फार अनमोल असेल यात शंका नाही.

दिदींना लाभलेला चिरतरुण स्वर :-

गाणं म्हणजे दिदींचा श्वास ! त्यांच्या अमृतमहोत्सवी वाढदिवसाच्या निमित्त्याने "चित्रलेखाने" साधलेला सुरेल संवादा प्रसंगी दिदी म्हणतात "जोपर्यंत माझा आवाज आहे आणि मी जीवंत आहे, तोपर्यंत मी गातच राहणार आहे. माझं गाणं माझ्या बरोबरच संपेल" या स्वरांतील स्वरतारुण्य कधी न संपणारं होतं. नर्गीस,

मिनाकुमारी, मधुबाला, वहिदा रहेमान. इथून हा सुरु झालेला स्वरप्रवास आजच्या माधुरी दिक्षीत ऐश्वर्या एवढेच काय तर "मैने प्यार किया" चित्रपटातील भाग्यश्री या अभिनेत्रीपर्यंत 1947 पासून तर 90 च्या वर्षानंतर सुध्दा त्यांच्या स्वरयौवनात होता. या चिरतरुण स्वराचे तारुण्य त्यांनी अखेरपर्यंत जपले.

भारतातच नव्हे तर परदेशातही दिदींचे अविरत यशस्वी कार्यक्रम होऊन जगभर नावलौकीक मिळविला. विदेशात दिदींबद्दल म्हटल्या गेले की आमच्याकडे सर्व काही आहे. फक्त लता दीदींचा सुर आणि ताजमहल नाही. म्हणजे या गान कोकीळेला असामान्य व्यक्तीमत्त्व म्हणूनच सन्मान केला अशा "सुवर्णवाणी" लाभलेल्या लता दिदींना शेकडो पुरस्कार व सन्मान मिळाले. त्यापैकी 1969 मध्ये पद्मभूषण (भारत सरकार) तर 1989 दादासाहेब फाळके पुरस्कार, 1997 महाराष्ट्र भूषण (महाराष्ट्र सरकार), तर्फे 1999 मध्ये पद्मविभूषण आणि सर्वोच्च पुरस्कार दिदींना 2001 मध्ये भारत सरकारने 'भारतरत्न' आणि 2008 मध्ये Life Time Achievement भारत सरकारने दिदींचा सन्मान गौरव केला. असा हा चिरतरुण स्वर आज विसावला आहे, थांबला आहे. पण दिदींचा तो चिरतरुण स्वर जनमनात कायम रसिक श्रोत्यांच्या व अशा अनेक पिढ्यांच्या हृदयात कायम चिरतरुणच राहिल.

दिदींच्या व्यक्तिमत्वातील वेगळा पैलू दातृत्व :-

दिदींनी पुण्यामध्ये 'दिनानाथ मंगेशकर हॉस्पिटल' उभारले. 2001 मध्ये गुजरात येथे झालेल्या भूकंप या घटनेने दिदीं कळवळल्या. 'ऐ मेरे वतन के लोगो' संगीत रजनीव्दारे त्यांनी लाखो रूपयांचा निधी भूकंप पिडीतांना पाठवला. बाबा आमटे यांच्या समाजकार्याला हातभार म्हणून लता दिदींनी मुंबईला एक कार्यक्रम केला आणि त्यातून मिळालेला निधी आनंदवनाच्या कार्याकरीता समर्पित केला. अशाप्रकारे दिदींचे देशाप्रती, समाजाप्रती प्रेम, समर्पण त्याग, करारीपणा, कर्तृत्व, धाडस, श्रद्धा, स्निग्धता, नम्रता या सर्वांत मिश्रण म्हणजे लतादिदी..

सुविख्यात गायीका लता दिदी :-

दिदींना लाभलेला सुर हे दिदींच्या स्वरकिर्तीचे रहस्य ! अलौकीक स्वर माधुर्य.....सर्गीय नाद मधुरता ही त्यांच्या गीतामध्ये दडलेली असायची गीतातील अर्थ भावना व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य दिदींच्या केवळ सुरांच्या लकरीतूनच होते.

1947 साली 'आपकी सेवा मे' या चित्रपटासाठी दत्ता डावजेकरांनी एका तुमरी बाजाचे गाणे गाऊन घेतले 'पा लागू शाम करी जोरी रे'— लता दिदींची पहिल पार्श्वगीताची नोंद जरी झाली असली तरी दिदींना खरी प्रसिध्दी मिळाली ती 'मजबूर' या चित्रपटातल्याने ! गुलाम हैदरांनी 'मजबूरसाठी' 'दिल मेरा तोडा' त्यांनी गाऊन घेतले व ग्वाही दिली की, "ह्या मुलीच्या पायावर चित्रपट सृष्टी लोळण घेईल." त्यांचे शब्द खरे ठरले. त्याच काळात पार्श्वगायन हे चित्रपट सृष्टीत रूढ होऊ लागले होते. याचा फायदा दिदींना झाला व अनेक संगीतकारांशी दिदींचा परिचर होऊ लागला. खेमचंद प्रकाश यांचे 'महल' चित्रपटातील 'आयेगा आनेवाला' गुढरम्य गीत या गाण्याने लता मंगेशकर हे नाव हिंदूस्थानात सर्वतोमुखी व दिदींना उदंड लोकप्रियता मिळाली. जीददी सिनेमातील 'चंदारे जा रे जा रे' हे गाणे त्यानंतर अवघडदास संगीतकार सज्जाद हुसेनची गाणी या संगीतकारांचा लता दिदींवर एवढा गाढ विश्वास की ते म्हणायचे की, "सिर्फ लता गाती है, बाकी सब रोती है।" त्यांच्या गाण्यांपैकी दुसरे 'संगदिल' मधील 'वो तो चले गये।' संगीतकार शामसुंदर यांच्या चाली लतादिदींना अतोनात आवडायच्या. 'साजनकी गलियो छोड चले बाजार' सिनेमातील हे गीत होते दिदींनी गायलेले.

लता दिदींनी जेव्हा चित्रपटात पार्श्वगायन सुरु केले तेव्हा बॉलीवुडमध्ये नुरजहाँ, अमिरबाई, शमशाद बेगम आणि राजकुमारी यासारख्या गायीकांचा बोलबाला होता आणि जवळपास सर्वच शास्त्रीय संगीताच्या निपूण होत्या. अशामध्ये पार्श्वगायीका म्हणून त्यांच्यामध्ये स्वतःचे स्थान उंचावणे हे काही सोपे नव्हते. परंतु दिदींचा

प्राकृतिक उदात्त मधुर आवाज व त्यांच्यातील सादगी, अथक परिश्रम अभ्यास या सर्व शक्तिबळावर दिदींना स्वतःच्या उत्कर्षाच्या प्रवासात मागे वळून पाहावेच लागले नाही.

त्या काळी सर्व हिंदी फिल्म इंडस्ट्रीजमध्ये उच्च प्रतिची हिंदी चालत असे. त्यामुळे सोपी हिंदी हा प्रकार नव्हता. सर्व हिंदीसोबत उर्दुमध्ये असायची. दिदींच्या आवाजाला अनेक संगीतकारांनी पसंत केले. त्यावेळी दिलीपकुमार हे 'शहीद' सिनमाचे हिरो होते. ते म्हणाले 'ये मराठी गायिका है, उर्दु नहीं गा पायेगी' – 'इनकी उर्दु को दाल चावल की बू आती है' असे ताशेरे ओढले. दिदींना शिक्षण कमी होते पण त्यांनी शिकवणी सुरु करून उर्दुचा अभ्यास करून दिलीप कुमारांना जवाब दिला. जवळपास दिदींनी 22 भाषांमध्ये गीतगायन केले. यात काही संगीतकारांच्या संस्कारांनी दिदीचा गळा उघडला व त्यांच्या कारकिर्दीचा हा आलेख मास्टर गुलाम हैदरपासून रविंद्र जैन आणि तिथूनही पुढे नव्या पिढीचे संगीतकारांपर्यंत दिदींची गायनाची कारकीर्द अविरत चालतच राहिली.

1950 ते 1970 ची दोन दशके इथे संगीतकारांची विशिष्ट शैली निर्माण झाली. संगीतकार नौशाद अली यांची 'बैजूबावरा' मधील भैरव रागातील मोहे भूल गये सावरीयाँ हे आर्तभावाचे गीत असो कि मग शांताराम बापूंची 'ऐ मालिक तेरे बंदे हम' हे दो आँखे बारा हातचे प्रार्थनागीत असो दिदींच्या गळ्यातून निघालेले गीत अजरामरच झाले.

संगीतकार सुधीर फडके म्हणजेच बाबुजींनी मराठी व सोबतच हिंदी चित्रपट गीतांसाठी दिदीचा वैशिष्टपूर्ण आवाजाला आपल्या दिग्दर्शनात गाऊन घेतले आणि कोणत्याही संगीतकाराला दिदी आपल्या संगीत दिग्दर्शनात गाणार हा वेगळा उल्हास व आनंद संगीतकारांसाठी होता. त्यामध्ये 'ज्योतिकलश छलके' या गीताचा उल्लेख आवर्जून करावासा वाटतो.

1950 च्या दशकात संगीतकार अनिल विश्वास, शंकर जयकीशन, कल्याणजी आनंदजी,

नौशाद, सचिनदेव बर्मन, सी. रामचंद्र मुखोपाध्याय, सलिल चौधरी, मदन मोहन, वसंत देसाई अशा नामांकित संगीतकारांच्या स्वरबद्ध गीत लता दिदींनी गायले. यांच्या संगीत दिग्दर्शनात 1950 मध्ये 'मधुमती' या चित्रपटातील 'आ जा रे परदेसी' ह्या गीतासाठी दिदींना सर्वोत्कृष्ट पार्श्वगायनाचा सर्वप्रथम फिल्मफेअर अवॉर्ड मिळाला तर संगीतकार साहिर रोशन यांचे गीत संगीत एकमेकांना किती पूरक असू शकते याचे उदाहरण 'दुनिया करे सवाल तो हम क्या जवाब दे', हे 'बहुबेगम' मधील गीत तर 'चित्रलेखामधील' 'संसारसे भागे फिरते हो' हे असे दिदींचा स्वर जणू त्या काव्य रचनेसाठीच तयार झाला असावा असे वाटते. इ.स. 1960 मध्ये 'मुगल-ए-आजम', इ.स. 1960 मध्ये 'कोहीनूर' या चित्रपटातील सर्व गाणे व शास्त्रीय रागदारी व नजाकतीची गाणी एका वेगळ्या ढंगाची गेल्या अनेक वर्षांपासून रसिक मनावर अधिराज्य करीत आहेत.

एक ऐतिहासिक क्षण 1962 च्या रामचंद्र यांनी संगीतबद्ध केलेल्या 'ऐ मेरे वतन के लोगो' या देशभक्तिपर गीत दिदींच्या आर्तस्वरात तत्कालीन पंतप्रधान खुद्द पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या डोळ्यात पाणी आले होते. अशा गीत व रचनेला अजरामर करणाऱ्या दिदीचे भरभरून पंडितजींनी कौतूक केले.

शेकडो अजरामर गाणे दिदींनी गायले कोणत्या गाण्याचा उल्लेख करावा आणि कोणत्या नाही. शेवटी शब्द मर्यादा आहेच ! 'रात भी है कुछ भीगी भीगी' 'चौंद भी कुछ मध्यम मध्यम' 'नौजवान' मधील 'ठंडी हवाएँ' हेमंतकुमार, सलील चौधरी यांचे 'मन डोले' नागीन मधिल तर 'बीस साल बाद' मधील 'कही दिप जले कही दिल', शंकर जयकिशन यांचे 'जिस देश में गंगा बहती है' मधिल 'ओ बसंती पवन पागल', 'चोरी चोरी' मधिल 'रसिक बलमा' 'तेरा जाना', 'मेरे हमदम मेरे दोस्त' सिनेमातील दिदींना आवडलेले गाणे. 'चलो सजना जहाँतक घटा चले', 'सरस्वतीचंद्र' मधील 'छोड दे सारी दुनिया उसीके लिये'. 1960 च्या दशकात

लता मंगेशकर या निर्विवादपणे हिंदी चित्रपट सृष्टीतील प्रथम श्रेणीच्या पार्श्वगायीका म्हणून ठरल्या त्या संपूर्ण आपल्या पार्श्वगायनाचा यशस्वी प्रवास करित. या पिढीतील सेनिक ओमी नवनविन संगीतकार आले व 'दिलने फीर याद किया' तील गाणी गाजवून लगेच रामलक्ष्मण यातील लक्ष्मण विजय पाटील महाराष्ट्रीयन आपला माणूस म्हणून 'मैने प्यार किया' चित्रपटातील लोकांनी पसंत केलेली गाणी एका तरुण अभिनेत्रीसाठी दिदींनी अगदी लडीवाळ गायली आणि पुन्हा एकदा 'हम आपके है कौन' या सिनेमाची गाणी गाजवून दिदींनी 'लता का करिष्मा' अजूनही आहे याची साक्ष दिली. दिदींची स्वरगंगा जी अविरत वाहत आली व संपूर्ण भारतातच नव्हे तर देशविदेशाला तिच्या अमृत स्वरधारांची गोडी चाखवली. दिदींचे सर्व रसिक प्रेमीजनांना निरंतर स्मरण राहिल यात शंका नाही. ही 'स्वरमाऊली' पुढच्या अनेक पिढ्यांच्या हृदयावर अधिपत्य करेल हे निश्चितच. दिदींना भावपूर्ण आदरांजली, दिदी आपले नित्य स्मरण असेल....!

निष्कर्ष :-

- 1) गानसरस्वती स्व. लता मंगेशकर संपूर्ण संगीत साधकांचे दैवत आहे असे म्हणण्यास काहीच हरकत नाही. 'न भूतो न भविष्यती' असा दिदींचा हृदयस्फूर्ती आवाज गाण्यातील हरकती थेट हृदयाला जाऊन भिडणा-या होत्या, कल्पकता, सौंदर्यदृष्टी सर्व विश्वाला मंत्रमुग्ध करणारा जादूयी आवाज हा आमच्या पिढीने अनुभवला हे आमचे भाग्यच.

- 2) दिदीचे मुलायम, प्रकाशमान, तेजोमय सुर एखाद्या दीपोत्सवाप्रमाणे संपूर्ण सृष्टी उजळून टाकणारे होते आणि राहतील....जरी दिदी शरीररूपाने आपल्यातून निघून गेल्या तरी त्यांच्या गीत संगीताची व स्वराची लाली रोज होणा-या उषःकालाप्रमाणे जनमनावर पसरत राहिल.
- 3) कोणत्याही वयाला मानसिक दिलासा, आनंद देणारे व जीवनाच्या प्रत्येक प्रसंगाला जगण्याचे मानसिक बळ देणारे गीत तरोतजा करणारे संगीत व आधार देणारा सुरचिरकाल जिवंत राहिल यात तीळमात्र शंका नाही.

संदर्भ सुची :-

- 1) मंगेशकर स्वरांचा कल्पवृक्ष-प्रभाकर तांबट (अरविंद प्रकाशन ठाणे)
- 2) Research Journal Darj अंक मार्च 2013
- 3) महासागर स्वरलता गौरवांक 19 नोव्हेंबर 1997
- 4) <http://mr.wikipedia.org/wiki/> लता मंगेशकर
- 5) Lata Mangeshkar : A Biography-Raju Bharatan